
Antik Çağ'dan Osmanlıya Urfa'da Sağlık

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

“

İlaçla tedaviye dair günümüze ulaşmış çivi yazılı tablet reçeteleri bulunmaktadır. Bu reçeteler arasında en ilginç olanları arasında Sümerlere ve Şanlıurfa Sultantepe’de bulunmuş Asurlulara ait olan çeşitli rahatsızlıklara dair çivi yazılı tablet reçeteleridir

”

Hastalıklara dair bilgilerimiz arkeolojik buluntular ile tarihi belgeler ışığında her geçen gün daha da netleşmektedir. Arkeolojik buluntulardan özellikle hayvan kemik fosillerinden, hastalıklar ve hastalıkların etkenleri insanın varlığından öncesine kadar götürülmektedir. Tarihinin her döneminde, insanların hastalıklar ile mücadelesine dair çabası olduğuna dair verilerin çeşitliliği ayrıca araştırmaya değerdir. Şifa her dönemde gizemini korumuş ve sihirli bir kavram olarak görülmüştür. İlkel toplumların hastalıklarla mücadelesi, büyüsel ve ampirik olmak üzere iki yönde gelişmiştir.

İlk şifacıların arasında, insanüstü varlıklar olarak görülen **“Büyücü”** öne çıkmaktadır. **“Büyücü şifacılığı”**, ilaçsız tedavi olarak ifade edilir.

Antik dünyada organizma üzerinde fizyolojik etkileri ampirik yolla tespit edilen bazı bitkilerin tedavide kullanıldığı bilinmektedir. İlkel insanın ecza dolabında, şifalı bitkilerin yanı sıra, ağrıları dindirmek ve küçük ameliyatları kolaylaştırmak için kullanılan afyon, coca, kenevir, kürar gibi uyutucular da yer alıyordu. İlaçlı tedavinin bilinen tarihi milattan 3000 yıla kadar götürülmektedir. İlaçla tedaviye dair günümüze ulaşmış çivi yazılı tablet reçeteleri bulunmaktadır. Bu reçeteler arasında en ilginç olanları arasında Sümerlere ve Şanlıurfa

Sultantepe’de bulunmuş olan ve çeşitli rahatsızlıklara dair çivi yazılı tablet reçeteleridir.

Sümerler medeni hayatın mimarlarıdır. İlaçlar hususunda Sümer tabletlerinden elde edilen bilgilerden önemli gelişmeler kaydettikleri anlaşılmaktadır. Sümerlerin, Bereketli Hilal dediğimiz bölgeye M.Ö. 3300’lerde geldikleri ifade edilmektedir. Bereketli Hilal’in Sümerler öncesinde de önemli bir kültür merkezi olduğu tartışmasızdır. Bugün başta Göbeklitepe ve Nevalı Çori olmak üzere Bereketli Hilal’in neolitik dönemde de önemli bir uygarlığa sahip olduğunu bilmekteyiz.

Göbeklitepe doğum yapan kadın buluntusu dahi, neolitik insanın canlılara dair her türlü bilgiyi gözlem ve kayıt altına alma çabasını göstermesi açısından kayda değerdir.

Bu anlamda Urfa neolitik kültürüne dair bilgilerimiz netleştikçe, dönemin hastalıkları ve tedavi yöntemlerine dair ipuçları da ortaya çıkacağından şüphe yoktur. Göbeklitepe kadının çömelerek doğum yapma sahnesini anımsatan Eski Mısır’dan günümüze ulaşan duvar kabartmaları bulunmaktadır. Bu kabartmalarda da kadınlar çömelerek doğumlarını gerçekleştirmekte idi. Bu pozisyon annenin ıknarak bebeği itmesine ve bebeğin doğum kanalından rahatlıkla çıkmasına yardımcı olmaktadır.

Kahun Papirüsü, jinekoloji ile ilgili bilgiler vermenin yanında doğum yapmaya uygun kadınların tespiti, gebe kalınması için tütsüler, doğum kontrol yöntemleri ve gebelik testleri ile ilgili bilgileri de içermektedir.¹

Tarihsel buluntu ve belgelerin, doğum sonrası ziyaretler ve hediyeleşmelere dair verdiği bilgiler de ilginçtir. Çivi yazılı metinler, Urfa ve çevresinin tarihi ve kültürüne dair tahmin edilenin çok ötesinde kıymetli bilgiler içermektedir. Bu anlamda Harran isminin ilk kayıtlarının da M.Ö. 2300'lerdeki Ebla yazıtlarında geçiyor olması kayda değerdir. Ebla yazıtlardan o dönemin Harran Kralı, Zugalum'un Ebla Kralığından bir prenses ile evlendiği belirtilmektedir. Zugalum'dan "kraliçe" olarak söz eden ilk yazıtlar, Ishar-Damu'nun veziri Ibbi-Zikir dönemine aittir. Zugalum, Ebla hanedanı ile bağlarını güçlendirerek kocasından daha fazla yetkilere sahip olabilmiş kadın bir yöneticidir.

Kraliçe Zugalum'un Ebla Kraliçe'sinin doğum yapmasından sonra onu ziyaret ettiğini ve onu 20 şekel altın ve bir bilelikle ödüllendirdiğini öğreniyoruz.²

Sultantepe'de bulunmuş, mide rahatsızlıklarına karşı yazılmış reçete içeren bir tablet.

Şanlıurfa Sultantepe çivi yazılı tabletleri, hastalıklar ve onlarla ilaçsız-ilaçlı tedavi çabasına dair arkeolojik buluntular açısından eşsiz değere sahiptir. Bu anlamda Urfa Sultantepe höyüğü buluntuları arasında yer alan çivi yazılı tabletler hastalıklar ve reçeteler hakkında ilginç anekdotlar vermektedir.

Şanlıurfa Sultantepe çivi yazılı tabletleri, hastalıklar ve onlarla ilaçsız-ilaçlı tedavi çabasına dair arkeolojik buluntular açısından eşsiz değere sahiptir. Bu anlamda Urfa Sultantepe höyüğü buluntuları arasında yer alan çivi yazılı tabletler hastalıklar ve reçeteler hakkında ilginç anekdotlar vermektedir.

Eski adı Huzurina olan Sultantepe Şanlıurfa merkezine 15 km'dir. Urfa'nın güneydoğusunda yer alan Sultantepe köyünün sınırları içinde yer almaktadır. 1951-1953 yılları arasında Prof. Dr. S. Lloyd tarafından yapılan kazılarda, Helenistik (MÖ. IV. y.y.) ve Roma Dönemi (MÖ. II. Y.) kalıntılarına rastlanılmıştır. Bu iki dönemin dışında Asur ve Babil dönemlerine (MÖ. 1200-700) dair çivi yazılı tabletler ve steller ele geçirilmiştir. Bu kazılar sonucunda çok sayıda ele geçen çivi yazılı tabletler, İstanbul arkeoloji müzesi ile Urfa müzesinde sergilenmektedir³.

Sultantepe çivi yazılı tabletleri antik dönem Urfa edebiyatının, mitolojisinin, dini hayatının olduğu kadar Urfa tıp tarihinin de en önemli kaynakları arasındadır. Sultantepe çivi yazılı tablet reçeteleri ve ilaç içeriklerinden elde edilecek bilgilerle, "Urfa Tıbbı"nın ortaçağ

Sultantepe'de bulunmuş, göğüs şikayetine karşı yazılmış reçete içeren bir tablet.

Sultantepe kazılarında 1951 yılında bulunmuş dua metni içeren tablet.

Yeni Asur dönemi.

Boyutlar: (15x11x2,7cm)

öncesinde de görkemli bir süreci olduğu anlaşılacaktır.

Bugün Mısır tıbbı hakkındaki bilgilerimizin büyük bölümü reçete olarak tanımlanan Kahun Papirüsü, Smith Papirüsü ve Ebers Papirüsünden oluşan papirüs tomarlarından oluşmaktadır.

Antikçağ Urfa tıp tarihi ile ilgili bilgilerimizi, neolitik buluntular ile çivi yazılı tabletleri gibi verileri mercek altına alarak yeniden gözden geçirmek gerekmektedir. Urfa tıp tarihinin önemli bir başlığı da bölgede görülen hastalıklarla ilgili veriler oluşturmaktadır. Hastalıklar ve onlarla mücadeleye tarihsel bağlamında Mısır Papirüsleri, Çin, Hint, Arap ve Pers yazmalarında da geniş bilgiler yer almaktadır.

Bağdat'ın 400 km kuzeyinde Şanidar bölgesinde 100.000-40.000 yıl öncesine kadar insanların yaşadığı bilinen mağaradaki iskeletler üzerinde yapılan incele-

Sultantepe'de kazılarında bulunmuş Yeni Asur dönemine ait büyü metni çivi yazılı pişmiş toprak tableti. (Boyutlar: 7,6x4,6x2 Cm.)

“

Sultantepe çivi yazılı tabletleri, antik dönem Urfa edebiyatının, mitolojisinin, dini hayatının olduğu kadar Urfa tıp tarihinin de en önemli kaynakları arasındadır. Sultantepe çivi yazılı tablet reçeteleri ve ilaç içeriklerinden elde edilecek bilgilerle, “**Urfa Tıbbı**”nın ortaçağ öncesinde de görkemli bir süreci olduğu anlaşılacaktır.

”

melerde, bitki artıklarının kurumuş dallar üzerine yerleştirildiği; bunların yedisinin iyileştirici özelliklerinden dolayı halk tıbbında kullanılan bitkilerin çiçekleri olduğu tespit edilmiştir.⁴ İnsanların hayvanları evcilleştirmesiyle birlikte bazı hastalıkların insanlara geçmesine yol açtığı bilinmektedir. Çatalhöyük'te tarım devrimiyle birlikte ekilebilir alanlar çoğalmış, üretimin artması için açılan sulama kanalları ve göletler sivrisineklerin artmasına

Büyü metni içeren tabletin diğer yüzü.

sebeplere olmuştur. Bunun sonucunda sıtma (malarya) yaygın ve tüketici bir hastalık haline gelmiştir. Evcilleştirilen hayvanların sütü, derisi, kürkü ve barınaklarındaki tozlar, tüberküloz ve brusella gibi hastalıkların insana geçmesine araç olmuştur.⁵

Çivi yazılı tabletler ve papirüslerden, antikçağ halklarının sağlık alanında büyü ve ritüellerden de yararlandığını da öğrenmekteyiz. Büyü, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Büyünün Hititlerin yaşamında önemli bir yeri vardır. Doğum ve doğurganlık konusunda da büyüün ve ritüellerin önemi bir kat daha artmaktadır. Mısır tıbbı hakkındaki bilgilerimizin büyük bölümü reçete olarak tanımlayabileceğimiz Papirüs tomarlarından oluşmaktadır.

“

Urfa ve Harran hem uygarlık oluşturma alanı hem de farklı medeniyet ocaklarının ürettiklerini değerlendirme ve geleceğe taşımada bir istasyondur.

”

Burada özellikle Kahun Papirüsü, Smith Papirüsü ve Ebers Papirüsü'nün önemli bir yeri vardır.⁶ Eski Mısır'da, doğurganlık ile ilgili büyüler ve büyülu figürler önemli yer teşkil etmektedir.⁷ Bu bağlamda Anadolu'da gebelik konusu tıbbi uygulamalardan daha çok, ritüellerin etkin olduğuna dair çok örnek vardır.

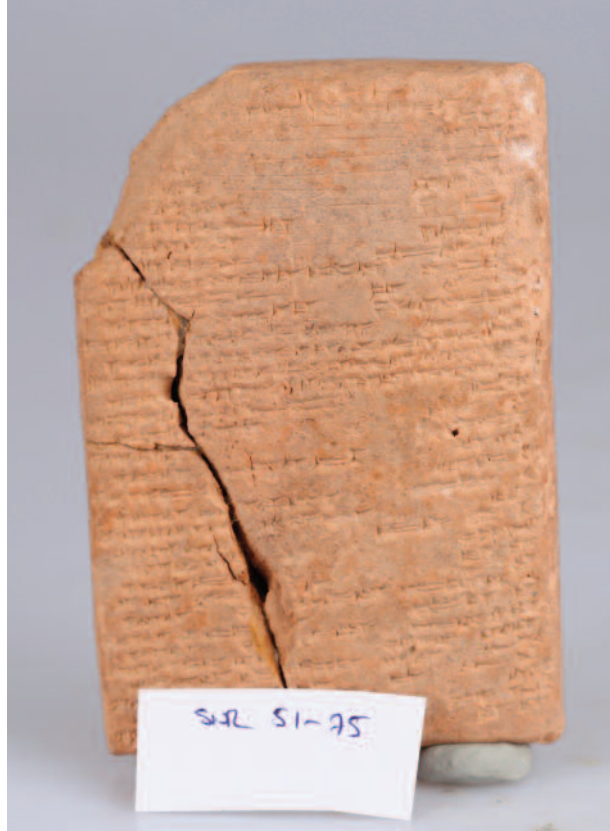
Her ne kadar ritüel uygulamaların yeri büyük olsa da, Hitit insanı ilaç kullanmayı da bilmiş, doğuma yardımcı olmak için de “**doğum sandalyeleri**” kullandıklarını bilmekteyiz. Tarihsel buluntular sadece maddi dünyaya dair verileri içermez. Belki de ondan daha önemlisi kültürel kodlarımıza dair verileri de içermiş olmasıdır. Mesela Hitit toplumunda gördüğümüz ve Hurri kökenli bir masalda “bir yılda 30 çocuk doğuran Kanes Kraliçenin öyküsü” çok çocuk sahibi olma isteği için oldukça dikkat çekicidir. Hitit toplumunun çok çocuk sahibi olma isteğinin her ailenin aynı zamanda birer küçük ekonomik kurum-imalathane⁸ ve güç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu durumun günümüze yansımaları ayrıca kayda değer bir husustur.

Uygarlığın beşiği Mezopotamya, Anadolu ve Mı-

İyi bir rüya görmek için yapılacakları anlatan çivi yazılı bir tablet. Yeni Asur dönemi / Sultantepe

sır'daki antik okullar, sağlık konusunda sahip olduğumuz bilgilerin oluşmasına öncülük etmişlerdir. Eski çağda ilaçlar genellikle bitkisel kökenli droglardan hazırlanmaktaydı. Eczacılık ise “**Drogları**” tanıma ve bunlardan basit yöntemlerle ilaç hazırlama düzeyinde idi. Antik dünyanın önemli mirası, bitkiler hakkında çalışmalar yapmak ve bunları tedavide kullanma pratiklerini kayıt altına almak olmuştur.

Nazara karşı yapılacak dua içeren çivi yazılı bir tablet.

Yeni Asur dönemi / Sultantepe

Antik dünyanın birikimi olan yazılı metinler, tercüme faaliyetleri sayesinde ilkçağ dünyasının dillerine, bu dillerden Grek ve Roma eserleri Arapçaya kazandırılarak günümüze kadar gelmiştir. Aynı zamanda sözlü veriler de kayıt altına alınmıştır. Bu anlamda Urfa ve Harran hem uygarlık oluşturma alanı hem de farklı medeniyet ocaklarının ürettiklerini değerlendirme ve geleceğe taşımada bir istasyondur.

Urfa/Harranlı âlimler Platon, Aristoteles, Plotinos, Hippokrates, Galenos, Batlamyus gibi ilkçağ Yunan aydınlarının eserlerini Yunanca'dan Süryanice'ye ve Arapça'ya tercüme ettiler. Yapmış oldukları tercüme sayesinde Asur-Sümer, Babil ve Mısır bilginlerinin birikimleri ile ilkçağ Yunan düşünce ürünlerinin kaybolmalarına mani oldular. Yapmış oldukları te'liflerle de bilimin gelişimine katkı sundular. Özellikle Edessa (Urfa), Harran ve Bağdat'taki tercüme ve telif eserlerle uygarlık birikiminin temelini gerçekleştirdiler. Ortaçağ Müslümanların himayesi altında, Hipokrat, Galen, Dioscorides ve diğer önemli tıp bilgilerinin eserleri, Grekçe asıllarından veya Süryaniceden Arapçaya çevrilmiştir. Ortaçağ Müslümanları, antik çağın eserlerini tercüme ederek dünya uygarlık tarihine eşsiz bir katkı sundular. Bu çaba ile anatomi, botanik, kimya ve eczacılık alanlarında önemli ilerlemeler sağladılar.

İslamî dönemde Harran, Emevîlerin özel önem atfet-

“

Ortaçağ Müslümanları, antik çağın eserlerini tercüme ederek dünya uygarlık tarihine eşsiz bir katkı sundular. Bu çaba ile anatomi, botanik, kimya ve eczacılık alanlarında önemli ilerlemeler sağladılar.

”

tikleri şehirlerden biri idi. Halife Velîd, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i Cezîre valisi olarak atadıktan sonra, Mesleme eyalet merkezini Kınnesrin'den Harran'a taşımıştır. Ömer b. Abdülalaziz'in hilafeti döneminde Harran'a, Ömer b. Hübeyre vali olarak atanmıştır. Ömer b. Abdülalaziz daha önce babasının Mısır valiliği sırasında kendisiyle tanıştığı İskenderiye Okulu mensuplarından bir hekimi Harran'a davet ederek ona burada bir Tıp Okulu kurdurmuştur.⁹

Ömer b. Abdülaziz döneminde İskenderiye kütüphanesi Antakya'ya aktarılmış ve İskenderiye'nin tabipleri de Harran'a getirilerek burada hem tıp kitapları üzerinde çalışmalar yapmış hem de tıp eğitimi verilmiştir.

Emevîler döneminde Ömer b. Abdülaziz'in kurduğu ifade edilen Harran hastanesi daha ziyade tıp eğitimi teorik ve pratik anlamda veren bir tıp okulu idi. Harran tıp okulunun hekimleri, hem kendilerine tahsis edilen binada hastaları muayene ediyor hem de yardım-cılarını da eğiterek yetişmelerini sağlıyorlardı.

Harran'da tıp alanındaki gelişmişliğin göstergelerinden biri de hemen hemen Harran Okulu'nun tüm hocalarının tıp ile ilgili eserler vermiş olmalarıdır. Bu anlamda Ebu Zekeriya b. Masuye el-Harranî et-Tabib (v. 243)'in eser listesine bakmak yeterli olacaktır. Stephan el-Harrânî, Harran'ın 8. Yüzyılın ortalarında yaşamış meşhur hekimlerindendir.¹⁰ Harran Tıp Okulunda yetişmiş bilinen ilk hekimlerden biri olarak kabul edilir. Harran'ın en ünlü âlimlerinden biri hiç şüphesiz ki Sabit b. Kurra'dır. Galen'in eserlerinin tamamına yakını tercüme etmiştir. Tıp alanında incelenmemiş pek çok müstakil eseri bulunmaktadır. Sâbit genel tıp, hastalıklar, embriyoloji, kan dolaşımı, kuşların anatomisi, veteriner hekimlik konularını ele almıştır. Sabit b. Kurra'nın Tıp ve Eczacılık'a dair 47 eseri bulunmaktadır.¹¹ Sâbit'in tıpla ilgili en önemli eseri Kitâb ez-Zahîre fi ilmi't-tıbb adlı eseri el-Künnaş olarak da bilinmektedir. Kitap 1928 yılında Kahire'de, 1998 yılında Beyrut'ta basılmıştır. 207 sayfadan oluşan eserde; dâhilî tıp bilimleri (iç hastalıkları, nöroloji, dermatoloji, gastroenteroloji, kardiyo-

“

Tıp tarihinde kızıl ve kızamık hastalıklarının ilk keşfeden Sâbit b. Kurra'dır. Genel tıbbi iyi bilmesinin yanı sıra göz, çiçek, kızamık ve böbrek hastalıkları üzerinde ihtisaslaşmış, kan dolaşımı gibi konularda da fikir sahibi bir ilim adamı idi.

”

loji, koruyucu hekimlik, deontoloji, farmakoloji) 156 sayfa; cerrâhî tıp bilimleri (üroloji, ortopedi, kadınoğum, göz, kulak-burun-boğaz) 51 sayfa olarak yer almaktadır.¹²

Tıp tarihinde kızıl ve kızamık hastalıklarını ilk keşfeden Sâbit b. Kurra'dır. Genel tıbbi iyi bilmesinin yanı sıra göz, çiçek, kızamık ve böbrek hastalıkları üzerinde ihtisaslaşmış, kan dolaşımı gibi konularda da fikir sahibi bir ilim adamı idi. Kurra ailesinin birçok üyesi ilim ile uğraşmış ve eserleriyle uygarlığın gelişimine büyük katkı sunmuşlardır. Bu anlamda Sâbit b. Kurra'nın oğlu Ebû Saîd Sinân b. Sâbit tıp, matematik ve özellikle geometri alanında bilinirken torunlarından İbrâhîm b. Sinân b. Sâbit daha çok bir matematikçi ve mühendis, Sâbit b. Sinân ise tarihçi olarak tanınmıştır.¹³ Kurra ailesinin ünlü üyelerinden biri de Sinan b. Sâbit b. Kurra (ö. 943)'dir. O, geometri ve astronomi konularının yanı sıra tıp konusunda da eserler vermiştir. Sinan b. Sabit b. Kurra, tıp ile ilgili eser vermenin ötesinde aynı zamanda Bağdat ve diğer merkezlerdeki hastanelerin idaresinden sorumlu Reis'ül Etıbbâ (başhekim) idi.

Hekim ve hasta ilişkileri açısından ortaçağ kaynaklarında anlatılan bir anekdot, tıp sahasındaki gelişimi göstermesi açısından önemlidir. Buna göre; 931 yılında bir hastanın ameliyat esnasında ölmesi ve durumun Halife'ye şikâyet edilmesi üzerine Halife, dönemin Reisü'l-Etıbbâ'sı olan Harranlı Sinan b. Sâbit'e bir heyet kurup çevrede doktorluk yapmaya ehil olanların tespit edilerek kendilerine sertifika verilmesini ve bundan böyle sertifika sahibi olmayanların hekimlik yaptırılmamasını emretmiştir. Tıp heyeti yaptığı tetkikten sonra, Saray ve hastanelerde çalışan hekimlerde dahil olmak üzere Bağdat'ta 860 kişiye hekimlik sertifikası vermiştir.¹⁴

Tıp, geometri ve astronomi alanında uzmanlaşan oğul Sinan bin Sabit (331/943) ise Yunancadan Arapçaya yaptığı çevirilerin yanı sıra eski çevirilerin redaktesi ile de ilgilenmiştir. Sabit b. Sinan'ın kızının oğul tarihçi yazar Hilâl bin Muhassin bin İbrâhîm de tıpla ilgilenmiştir (359/970). Sinân bin Sabit'in oğul Sabit bin Sinan da (363/973) dört dönem halife doktorluğunu yapmıştır. Aynı zamanda tıp ve tarih alanında da verdiği

eserleri bulunmaktadır. Sabit bin Sinan oğul Ebu'l-Ferec b. Ebi'l-Hasen bin Sinân el-Harrânî IV./X. yüzyılın ünlü tıp bilginleri arasında yer alır. Bunun amcası Ebû İshâk İbrâhîm bin Sinân bin Sabit de (335/946) doktor ve mühendis olarak bilinmekte olup; felsefe, geometri ve astronomi alanında eserler yazmıştır.

Kurra ailesinin bu üyeleri dışında tabip Sabit bin İbrâhîm bin Zehrûn (369/980), göz tabibi İbn Vasîf el-Harrânî (942/961), tabip Yûnus el-Harrânî, (IV./X. yüzyıl), tıp ve mantık bilgini Ebû İshâk İbrâhîm bin Zehrûn el-Harrânî (309/920) Harran'ın ünlü hekimleridir. Ebû İshâk İbrâhîm bin Zehrûn el-Harrânî, Sâbit b. Kurra'nın öğrencisidir.

Harranlı Zehrûn ailesinden olan Zehrûn el Harrânî

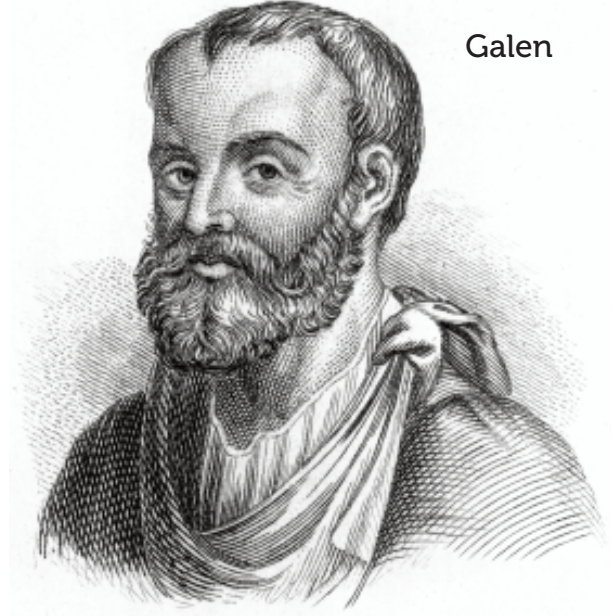
Urfa'daki kazılarda bulunan bir göz idolü.

Bağdat hastanelerinde tabip olarak da çalışmıştır. Tabip Ebû İshâk İbrâhîm bin Hilâl bin İbrâhîm bin Zehrûn es-Sâbit (IV./X. yüzyıl), tabip Hilâl bin İbrâhîm bin Zehrûn es Sâbit (309/920) gibi bilginler İslam medeniyetinin oluşmasına katkı sağlayan Abbâsî dönemde yaşayan Harranlı bilginlerdir. Harranlı hekimler arasında o dönemde uluslararası üne sahip olanlarda bulunmaktadır. Ünu Avrupa'ya kadar uzanan tabiplerden biri, Yunus et-Tabib el-Harrânî'dir. Yunus et-Tabib el-Harrânî Harran'da doğdu, 268/881 yılı sonrasında vefat ettiği kaydedilir. Tıp eğitimi Harran'da alır daha sonra Endülü's'e giderek mesleğini burada icra eder. Endülü's Emevî Devleti emiri Muhammed b. Abdurrahman (238-273/875-886), onu sarayının hâssa tabipleri arasına alır. Hekimliği yanında ilaç yapımı ile ilgili çalışmalarıyla da tanınmaktadır.

Mucidi olduğu el-Muğîsü'l kebîr adlı şurubu, onun

ilaç sahasındaki bilinen en meşhur çalışmasıdır. el-Muğîsü'l kebîr şurubu birçok hastalığın tedavisinde kullanılmıştır. Yunus el Harranî'nin hardal tohumundan da ilaç yaptığı bilinmektedir. Endülüs'de Yunus el Harranî dışında O'nun iki oğlu Ömer ve Ahmed'in önemli hizmetleri olmuştur. Harranlı tabiplerin elinde yetmiş olan bu iki hekim kardeş, Galen'in eserlerini de incelemiş mahir tabiplerdendir. Endülüs'e geldiklerinde uzun süre saray hekimliği görevinde bulundular. Bunlardan Ahmed aynı zamanda fakirlerin barındığı ve tedavi edildiği bir dispanserin de sorumlusu idi. Endülüs'te vefat eden Yunus el Harranî'nin bilgi birikimini Harran'da kazanmış olması, Harran Tıp Okulunun eğitim-öğretim düzeyini göstermesi açısından önemlidir.¹⁵

İslam dünyasının tıp sahasında tartışmasız bilginlerinden biri de Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Razi'dir. Tıp ile ilgili eserlerinin yanında deney ve tecrübe metodunun mucidi olarak da bilinir. Ruh ve beden hastalıklarında uzmanlaşmıştır. Çiçek hastalığının ilacını bulmak, alkolü temizlikte kullanmak ve bazı hastalıklarda civayı kullanmış olmasıyla bilim tarihine geçmiştir. Harran ve çevresiyle bağlantılı olduğu varsayılan Huneyn b. İshak ise Yunanca'dan tüm tıp kitaplarını ter-

Galen

cüme ettiği ve yaklaşık yirmi dokuz civarında tıp tercümesi bulunmaktadır. Bu kitapların on tanesi göz hastalıklarıyla ilgilidir.

Dönemin en büyük mütercimi Huneyn bin İshak, aynı zamanda önemli bir hekimdi. Meşhur Yunan hekim Galen'in 99 eserini Arapçaya çevirmiş olan Huneyn bin İshak, birçoğuna şerhler yazmıştır. Tıpla alakalı oftalmoloji alanında iki temel eser bırakmış olan Huneyn, Aşr Makalat fi'l Ayn (Göz Hakkında On Makale) ve Mesail fi'l Ayn (Gözle İlgili Problemler) adlı eserler ile gözün anatomik yapısı hakkında önemli bilgiler vermiştir.

O, gözün yapısı, göz hastalıkları ve görmeyi engelleyecek tüm hastalıklar hakkında çeşitli kitaplar yazmış, tedavi yollarını göstermiş ve bazı göz ilaçlarını bulmuştur. Onun eserleri Latince'ye tercüme edilmiş ve uzun bir süre batı üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Beytü'l-Hikme'nin başına getirilmiştir. Beytü'l-Hikme âlimleri, bilim dünyasına büyük katkılarda bulunmuşlardır. Deneysel metot Beytü'l-Hikme'de keşfedilmiştir.

Bu metodu İbn Sina ve er-Razî gibi âlimler başarıyla kullandılar. İbn Sina'nın el Kanun fi't-Tıb adlı eseri birçok Avrupa diline çevrilmiş ve yıllarca Avrupa üniversitelerinde okutulmuştur. Er-Razî'nin el-Havi Fi't-tıb adlı eseri, çalışmalarında uyguladığı deneyler ile ve çalışma metotlarını içermektedir.

İslam dünyasında hastane yapımıyla ilgili de farklı değerlendirmeler söz konusudur. Ortaçağ İslam dünyasında tıp ile ilgili kurumlar ve kavramlar bağımsız bir çalışma yapacak kadar teferruatlıdır. Bu anlamda İslâm dünyasında tıp eğitim ve öğretimi ile tedavinin birlikte yürütüldüğü müesseseler, "Dâru't-tıb", "Dâru's-sifa", "Dâru's-sihha", "Dâru'l-merza", "Şifahâne", "Mâristan", "Bimaristan", "Dâru'l-afiye" ve "Bimarhane" gibi isimlerle anılmaktadır. Bölgemizde özellikle Urfa ve Harran'da söz konusu kurumların kuruluş ve çalışma pratikleri ile ilgili kaynaklardaki bilgiler, oldukça dağıktır.

Harran Tıp Okulu ile ilgili bilgilerimiz olmakla birlikte Harran'da ilk hastanenin ne zaman açıldığı bilinmemektedir. Ancak ortaçağ İslam dünyasında hastanelerin kurulma hikâyesi Emevîler ile başlamış Abbâsîler, çağdaşı İslam devletler ve beylikler tarafından devam ettirilmiştir.

Nitekim hicrî dördüncü asrın başlarında İslâm dünyasının birçok merkezinde hastane bulunmaktaydı. Söz

Karaciğer modeli
(Babil)

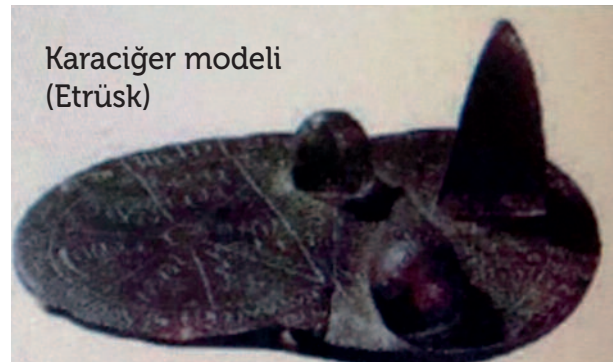
“

İslam dünyasının tıp sahasında tartışmasız bilginlerinden biri de Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Razî'dir. Tıp ile ilgili eserlerinin yanında deney ve tecrübe metodunun mucidi olarak da bilinir. Ruh ve beden hastalıklarında uzmanlaşmıştır. Çiçek hastalığının ilacını bulmak, alkolü temizlikte kullanmak ve bazı hastalıklarda cıvayı kullanmış olmasıyla bilim tarihine geçmiştir.

”

konusu yüzyılda vezirlerin Rey, Nişabur ve diğer şehirlerde hastane açtıkları bilinmektedir.¹⁶

Müslümanlar tarafından ilk hastane, El-Velid bin Abdülmelik tarafından 706 yılında Şam'da kurulmuştur. Daha sonra Mısır, Suriye, Irak ve Anadolu'da birçok hastane yapılmıştır. Hastanelerin yaygınlaştırma sebeplerinin başında fakir ve kimsesizlerin, tıbbi imkânlarla kavuşturma isteğidir. Bu hastaneler aynı zamanda iç hastalıkları ve göz hastalıkları hekimleri, cerrah ve eczacıların çalıştığı birer tıp merkezi ve öğretim yapan okul idiler. Selçuklular'ın daha Sultan Alparslan döneminden başlayarak Nisabur, Bağdad, Şiraz, Berdeşir, Kâşân, Ebher, Zencan, Gence, Harran ve Mardin gibi merkezlerde bimaristanlar kurdukları ifade edilmektedir. 1184 yılında Şam bölgesini ziyaret eden İbn Cübeyr Şam'da 2, Nusaybin'de 1, Harran'da 2, Halep'te 1, Hama'da 1 hastane bulunduğunu yazar.¹⁷ Bu dönemde Harran'dan daha büyük bazı şehirlerde birer hastane bulunurken Harran'da, Şam'da olduğu gibi iki hastanenin bulunması burada tıbbın bir hayli ilerlemiş olduğunu gösterir. 1242 yılında Halep Eyyübî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Salahaddîn tarafından Harran'daki vergilerin teftişi için gönderilen İzzeddin b. Şeddâd, şehirde bir tane hastane bulunduğunu ve bunun da Muzafferüddîn

Karaciğer modeli
(Etrüsk)

“

Şeker hastalığı üzerinde ilk müstakil eseri yazan ve bu hastalığın karaciğere bağlı olduğunu tespit eden de Eyyûbîler dönemi tabip-filozoflarından Abdüllatîf el-Bağdadî'dir.

”

Gökböri tarafından yapılmış olduğunu kaydeder.¹⁸

Tıp, botanik ve eczacılık Eyyûbîler devrinde gerçekten parlak bir devir geçirmiştir. Eyyûbîler zamanında Müslüman ve gayrimüslim tabipler çok müreffeh bir hayat yaşamışlardır. İç hastalıkları, cerrahî, göz hastalıkları gibi dallarda uzman tabipler deneylerini “künnâş” adı verilen mecmualarda toplarlardı. İbn Ebû Usaybia tıp alanında gördüğü ve yaşadığı ilgi çekici olayları anlatan Kitâbü ‘t-Tecârib adlı bir eser kaleme almıştır. Ya‘kûb b. Saklâb en-Nasrânî adlı tabip Câlînûs’un eserlerini Yunanca orijinalinden okurdu. İbnü’n-Nefis’in küçük kan dolaşımını doğru olarak tespit etmesi bu dönemdeki önemli tıbbî buluşlar arasında zikredilebilir. Şeker hastalığı üzerinde ilk müstakil eseri yazan ve bu hastalığın karaciğere bağlı olduğunu tespit eden de Eyyûbîler dönemi tabip-filozoflarından Abdüllatîf el-Bağdadî'dir. Botanik ve eczacılık konusundaki çalışmalar da deneye dayanmaktaydı. Reşîdüddin es-Sûrî ve İbnü'l-Baytâr'ın talebeleriyle birlikte kırlarda, bahçelerde, dağlarda dolaşarak botanik araştırması yaptıkları, Reşîdüddin es-Sûrî'nin bu araştırmalar sırasında yanında ressam götürüp çeşitli safhalarında bitkilerin resimlerini yaptırdığı bilinmektedir. İbnü'l-Baytâr, el-Melikü'l-Kâmil ile el-Melikü's-Sâlih Necmeddin'in botanikçibâşısı (reîsülaşşâbîn) olmuş, Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Anadolu gibi ülkelere seyahatler düzenlemiş ve bitkiler üzerinde araştırmalar yapmıştır. İbnü'l-Baytâr, el-Câmi li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye adlı kitabında yer verdiği 1400 tıbbî ilâcın 300'den fazlasından ilk defa kendisi bahsetmiştir. Bunların 200'den fazlası bitkisel ürünlerdir.¹⁹

Selâhaddîn-i Eyyûbî'den sonra da pek çok medrese açılmıştır. Bunlar arasında Dımaşk'ta Azîziyye, Âdiliyye, Eşrefiyye dârülhadisleriyle Mühezzebüddin ed-Dahvâr'ın tıp medresesi sayılabilir. Bu devirde sadece Dımaşk'ta doksan, Halep'te on beşten fazla fıkıh medresesinin bulunduğu kaydedilmektedir. Felsefe, matematik, astronomi ve tıp alanlarında ise İbn Ebû Usaybia'nın amcazâdesi Reşîdüddin Ali b. Hasan b. Ebû Usaybia, İbn Fellûs, botanikçi ve hekim Reşîdüddin İbnü's-Sûrî, botanikçi ve eczacı İbnü'l-Baytâr, Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ adlı eseriyle meşhur göz hekimi

ve biyografi yazarı İbn Ebû Usaybia sayılabilir. Tıp eğitiminin de yapıldığı bu hastahanelerde Reşîdüddin Ebû Huleyka, Ali b. Yûsuf b. Haydara er-Rehâbî, ömrünün önemli bir kısmını Eyyûbîler zamanında geçiren göz hekimi ve biyografi yazarı İbn Ebû Usaybia, İbnü'l-Lebbûdî, Muhammed b. Abbas ed-Düneysirî, İbnü'n-Nefis, İbn Ebû Usaybia'nın amcazâdesi Reşîdüddin Ali b. Hasan b. Ebû Usaybia, İbn Fellûs, gibi tıp âlimleri yetiştirmiştir.

Botanikçi ve hekim Reşîdüddin İbnü's-Sûrî, botanikçi ve eczacı İbnü'l-Baytâr, Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ adlı eseriyle meşhur göz hekimi ve biyografi yazarı İbn Ebû Usaybia sayılabilir. Memlûkler'in Şam nâibi Tengiz, Suriye'de ilim ve imar faaliyetlerine önemli katkılarda bulunduğu gibi Dımaşk'ta Nüreddin Zengî'nin yaptırdığı hastanelere ilâve olarak yeni hastaneler inşa ettirmiştir. Tıp eğitiminin de yapıldığı bu hastanelerde Reşîdüddin Ebû Huleyka, Ali b. Yûsuf b. Haydara er-Rehâbî, ömrünün önemli bir kısmını Eyyûbîler zamanında geçiren göz hekimi ve biyografi yazarı İbn Ebû Usaybia, İbnü'l-Lebbûdî, Muhammed b. Abbas ed-Düneysirî, İbnü'n-Nefis gibi tıp âlimleri yetiştirmiştir.²⁰ Urfa'da Salahaddin Eyyûbî Medresesi de Eyyûbî hükümdarı Salahaddin Eyyûbî zamanında, onun adına, 587 (1191) tarihinde yaptırılmıştır.²¹

Memlûkler döneminde de felsefe, riyâzî ve tabii ilimler alanında da değerli âlimler yetişmiştir. Tıp öğrenimi büyük ölçüde hastanelerde yapıyordu. Hastanelerin bünyesinde tıp alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî aletlerle teçhiz edilmiş özel bölümlerde teori ve pratik bir arada yürütülüyordu. Dinî medreselerin bazılarında tıp dersi verilirken üçü Dımaşk'ta olmak üzere tıp öğreniminin verildiği özel medreseler mevcuttu. Kahire, Dımaşk ve diğer büyük şehirlerde çok sayıda hastane bulunuyordu. Bu hastanelerin en meşhuru olan Kalavun Hastanesi dahiliye, cerrahiye, göz hastalıkları ve ortopedi kısımlarına ayrılmıştı. XII ve XIII. yüzyıllarda göz

“

1184 yılında Şam bölgesini ziyaret eden İbn Cübeyr; Şam'da 2, Nusaybin'de 1, Harran'da 2, Halep'te 1, Hama'da 1 hastane bulunduğunu yazar. Bu dönemde Harran'dan daha büyük bazı şehirlerde birer hastane bulunurken Harran'da, Şam'da olduğu gibi iki hastanenin bulunması burada tıbbın bir hayli ilerlemiş olduğunu gösterir.

”

hastalıklarının tedavisinde en önemli gelişme Mısır ve Suriye’de olmuştur. Halife b. Ebü’l-Mehâsin katarakt ameliyatını başarırken Suriye-Mısır tıp akımının önemli temsilcisi İbnü’n-Nefis küçük kan dolaşımını keşfetmiştir. Tabiplerin biyografisine dair eseriyle ün kazanan İbn Ebû Usaybia da zamanın meşhur göz doktorlarından idi.²²

Osmanlı Devletinin klasik döneminde (1450-1730) İslam tıp teorisine dayalı çalışmalar yapılmış olup külliyelerin parçası şeklinde büyük darüşşifaların açılmıştır. Bu anlamda 399’da Yıldırım Beyazıd zamanında Bursa’da (Yıldırım Darüşşifası) ilk hastane açılmıştır. Osmanlı dönemi önde gelen Darüşşifalarından biri de 1308’de inşa edilen Amasya Darüşşifası’dır. Dönemin önemli hekim ve cerrahlarından biri Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386?-1470) eğitimini burada yapmıştır. Şerafeddin Sabuncuoğlu, Amasya Darüşşifası’nda hem hekimlik hem de eserlerini bu hastane de yazmıştır.

Sağlık alanında Fâtih Sultan Mehmed devri, apayrı bir önem sahiptir. Fâtih, sağlık sektörünün kurumsallaşması adına Hekimbasilik (Reisu’l-Etibba) müessesesini kurmuştur. II. Bâyezid döneminde ise Edirne’de Kirişhâne Mahallesi’nde bir cüzamhane ile akıl hastanesi yaptırılmıştır. Osmanlı döneminde hekimlik veya ilaçlar hakkında hiçbir geçerli bilgisi bulunmayan kişilerin hasta tedavi etmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Bu amaçla 1573 yılında Sultan Selim II (1524-1574) hekimlik yapacak kişilerin hekimbaşı tarafından imtihan edilmesi ve imtihanı kazananlara bir belge verilmesi ve ancak belgesi olanların hekimlik yapabilmesine dair bir hüküm çıkarılmıştır. 18. Yüzyıldan (1730-1825) itibaren sağlık alanında batıdaki gelişmeler takip edilmiş ve sağlık sahsında önemli tercüme çalışmalarına yapılmıştır. 1827’de Mustafa Behçet’in çalışmalarıyla Tıbhâne-i Âmire kuruldu. 1839’da kurulan Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şâhâne ile de Osmanlı devleti tıp eğitimi veren önemli bir kuruma sahip oldu.

Sağlık alanındaki gelişmelerden biri ilaç ve ilaç maddelerinin işlenmesi ile ilgili gelişmelerdir. Fatih, Süleymaniye ve Edirne Darüşşifalarının vakfiyelerinde drogları sağlayan, ilaç ve macunları yapan kişiler için Aşşab, Şerbetçi, Edviyeküp gibi meslek isimleri anılmaktadır. Süleymaniye Darüşşifası’nın vakfiyesinde bu hastanede çalışanlar arasında Eczacıdan başka Eczacı Kalfası, İlaç Kılarcısı ve İlaç Vekilharıcı gibi ilaçların yapımı, muhafazası ve satın alınması gibi işler ile ilgilenenler bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ilaç ile ilgili maddelerin sağlanması ve halk ilaçlarının yapılması hususunda aktarlar da etkili konumdaydı. Modern anlamda eczaneler 18. yüzyılın ortalarında yabancı uyruklu eczacılar tarafından açılmıştır. Kırım savaşı (1854) sırasında Avrupa devletlerinin orduları ile birlikte İstanbul’a gelen yabancı hekim ve eczacıların etkisi ile eczanelerin sayıları arttığı kabul edilmektedir.

Sabit bin Kurra

(D.821 Harran – Ö.921 Bağdat)

Sabiî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Sabit bin Kurra, gençliğinde sarraflık işiyle uğraştı. Arapça, Yunanca, Süryanice ve Rumca’yı çok iyi bir biçimde öğrendi. Aykırı düşünceleri nedeniyle Harran’daki Sabiîlerle anlaşmazlığa düştü ve Bağdat’a giderken tanıştığı Muhammed b. Musa sayesinde Beytü’l Hikme’de çeviri çalışmalarına katılarak Halife el-Mutezid’e yakınlık olanağı buldu.

Sabiîlerin Bağdat’ta sosyal ve siyasal statü kazanmalarını sağladı. Aynı zamanda tabip olan Sabit bin Kurra, öldüğü sanılan birini uyguladığı yöntemlerle hayata döndürmüş, matematik, astronomi, mantık, eczacılık, geometri, felsefe ve müzikle ilgili çok sayıda eser üretmiştir.

İslamı kabul etmemesine rağmen Hali- fe’nin yanında statüsü öyle yüksektir ki, biz- zat Halifenin bulunduğu ilahiyat tartışma- larında, İslam ve diğer tek tanrılı dinlere karşı Harran çok tanrıcılığını ve İbrahimi din- ler dışındaki dinler adına Paganizmi savun- muştur. İslamiyeti kabul etmesi yönünde yapılan önerileri kabul etmemiş ve Harran’ın geleneksel yıldız-gezegen kültüne inanan bir pagan olarak ölmüştür.

Edwin Smith Papirüsü

Mısır tıbbinin en önemli kaynakları olan papirüslerin geçmişi M.Ö. 3000'lere kadar uzamaktadır. Bulunduğu yere, bulan kişiye veya sergilendiği şehre göre isimlendirilen tıbbi papirüslerin en önemlilerinden biri olan **Edwin Smith Cerrahi Papirüsü**; M.Ö. 1600'lerde yazılmıştır. 0,33x4,68 m boyutlarındadır. Bilinen tıbbi papirüsler içinde en bilimsel olanıdır. Konuların 48'i yara, kırık, çıkık ve tümörler, 27'si kafa, 11'i göğüs, 6'sı boğaz ve servikal vertebralara, 2'si klavikula, 1'i humerus, 1'i de omuzlarla ilgilidir. Travmatik yaralanmaların tedavileri sistemli bir şekilde sınıflandırılmış, baş, boyun, göğüs ve omurga travmaları aktarılmıştır. Mesela, kafasında ezilme şöyle açıklanmıştır: *"Kafatası derisinin altında eziklik olan bir kimsenin muayene edilmesi ve durumunun teşhisi hakkında: Kafatasında eziklik olan bir adamı elinizle muayene ettiğiniz zaman, eritilmiş bakır gibi buruşukluklar görülyüyor, elinize bebek başı gibi yumuşaklıklar geliyor ve parmaklarınızın altında kımıldama ve zonklama duyulmuyorsa bu vakanın tedavisinin mümkün olmadığı düşünülmelidir."*

Beynin yüzeyinin girintili olduğu ve zarla kaplanmış iki yarım küreden oluştuğu, ayrılmış dokuların dikilerek birleştirildiği hakkında da bilgi verilmiştir.

Ramesseum Papirüsü: M.Ö. 2000'lerde yazılmıştır. II. Ramses'in yaptırdığı Ramesseum tapınağının harabeleri yakınında bulunmuştur. Biri yeni doğan bebeklerin yaşayıp yaşamayacağına dair belirtileri ve gebeliği önleyici tedbirleri, diğeri romatizma ve eklem hastalıklarıyla ilgili bilgileri ihtiva eden 2 papirüstür.

Hearts Papirüsü: M.Ö. 1500'de yazılmıştır. Kırık çıkık tedavileri hakkında ilginç bilgiler ihtiva eder. Kırıklar un ve bal karışımına bulanmış sargı bezleriyle sabitlenmiş, bu karışım kuruyarak sertleşmiş ve tespitite faydalı olmuştur. bu tedavi prensibi Yunan ve İslam tıbbında da aynen uygulanmıştır, günümüzde ise alçı kullanılarak devam etmektedir.

Ebers Papirüsü: M.Ö. 1500'lerde yazılmıştır. 0,20x30 m boyutlarındadır. 1875'te Alman egiptolog Georg M. Ebers (1837-1898) tarafından, *"Ebers Papirüsü, Mısırlıların İlaçlarına Dair Hieratik Yazı ile Kalemle Alınmış Gizli Kitap"* adıyla 2 cilt olarak yayınlanmıştır.

Ebers Papirüsü

250 civarında hastalık ve 875 reçete ihtiva etmektedir. bu bakımdan hem bir kodeks hem de bir tıp kitabıdır. Büyüler ve astrolojik görüşler yanında cerrahi operasyonların tarifleri, teşhise ait kesin gözlemler, ilaç reçeteleri ve sağlık nasihatleri açıklanmıştır. İlaçların terkbine giren maddelerin sayısı fazla olduğu için (10-12) bazı reçeteler çokkarışıktır, bazıları ise iğrenç maddeler ihtiva etmektedir. Gözdeki beyaz lekeler için kaplumbağa safrasını göz kapaklarına sürme, miğrende zeytinyağında pişirilmiş yılan balığı başını hastanın başına koyma gibi günümüzde garipsenecek uygulamalar yanında, gece körlüğünde kızartılmış öküz ciğeri yeme, yanıklarda tannik asit kullanma gibi hala geçeril olan tedaviler de vardır. Reçetelerde hastalıkların sadece adı geçmekte, teşhise ancak bazı durumlarda değinilmektedir. Göz, kulak, mide hastalıkları ve tümörler papirüsün dikkate değer konularıdır. Mısır tıbbında büyüyle herşey mümkün olduğundan, papirüsteki hastalıkların seyri ümit verici olarak gösterilmiştir.

(Kaynak: Ali Haydar Bayat - Tıp Tarihi, S.64-65)

DİPNOTLAR:

- ¹ Şeyma Ay, "Hitit Metinlerinde Geçen Gebelik Konusunda Kısa Bir Bakış", Tarih Okulu, Sayı XII, Ocak-Nisan 2012, s. 41-61.
- ² Tonietti-Firenze, Maria Vittoria (2010). The Expedition of Ebla aga- inst Aşdar(um) and the Queen of Harran. Ze itschrift für Assyriologie, Bd. 100, S. 56-85. Berlin: de Gruyter'den aktaran Erkan Erdemir, Ba- tılı Kaynaklarda Harran Şehri, <http://islam-salzburg.at/Harran.pdf.esm> trh. 6.08.2018.
- ³ S. Lloyd, N. Gökçe, "Sultantepe", Anatolian Studies, III, 1953; W. G. Lambert, "The Sultantepe Tablets", Anatolian Studies, XX, 1970, s. 111-117; Abdullah Ekinci, Müze Şehir Urfa,...
- ⁴ Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, s. 37.
- ⁵ Ali Haydar Bayat, s. 38.
- ⁶ M.Ö. 1900'lere tarihlenir. İki bölümden oluşur. İlki kadın hastalıkları, gebelik ve doğumla ilgili iken, ikincisi veteriner hekimlikle alakalıdır. Sayılı (1991), 119-120. 4) M.Ö.1600'lerde yazıldığı tahmin edilmek- tedir. Breasted ise papirüsün yazarının İmhotep olduğunu düşün- mekte, dolayısıyla tarihini daha da geriye götürmektedir. Sayılı (1991), 117. Söz konusu papirüs Edwin Smith tarafından bulunmuş, James H. Breasted tarafından çevrilmiştir. Breasted'e göre papirüs M.Ö.3000-2500 yıllarından kalma bir belgenin kopyalarındandır. Bkz. Mashouf (2005), 25-26. 5) 18. Sülale dönemine kadar uzanmakla bir- likte filolojik incelemeler papirüsün daha eski eserlerden kopya edil- miş olduğunu göstermektedir. Sihir unsuruna oldukça az yer verilmiştir. 875 reçete içermektedir. Bkz. Sayılı (1991), 116.
- ⁷ Şeyma Ay, Hitit Metinlerinde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış, The History School Januar April 2012 Number VII, pp. 41-46.
- ⁸ Güngör Karauğuz, Hitit Mitolojisi, Konya 2001, s.198-201; Şeyma Ay, Hitit Metinlerinde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış, The His- tory School Januar April 2012 Number VII, s. 49.
- ⁹ G. Fehérvári, "Harrân", Encyclopaedia of Islam, (New Edition), (1966), s. 228; Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 43; Abdullah Ekinci, Harran Mitolojisi ve Tarihi, Ankara 2008, s. 140-170.
- ¹⁰ Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, An- kara 1993, s. 56.
- ¹¹ Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Fel- sefe Kenti, Ankara 2006.
- ¹² Detaylı Bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, Harran Mitolojisi ve Tarihi, İstanbul 2008; Harranlı Bilim adamları Kongresi, "Gevher Nesibe Hatun Tıp Tarihi Enstitüsü", Ali Bakkal, "Harran Tıp Okulu", Hr. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, S. 34, Temmuz-Aralık 2015, s. 7; Abdullah Ekinci, III-XII. Yüzyıllar arası Urfa'da Dinî ve Fikrî Hayat, Yayınlan- mamış Yüksek Lisans Tezi, Hr. Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlı- urfa 1995.
- ¹³ İhsan Fazlıoğlu, "Sabit b. Kurra", DİA., cilt: 35; s. 355
- ¹⁴ İbn Ebû Usaybia, "Uyûnül-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ, (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965, s. 302; Sigrid Hunke, Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi, 2. Baskı, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 157; C. Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, III, 370-371; Will Durant, İslâm Medeniyeti, çev.: Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trs., s. 106.
- ¹⁵ İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hasan b. Cülcül el-Endelüsî, Ta- bakâtül-etubbâ velhukemâ, thk. Fuâd Seyyid, 2. Baskı, Müessesetür- Risâle, Beyrut 1405/1985, s. 94-95; R. Şeşen, Harran Tarihi, s. 78; A. Bakkal, Harran Okulu, s. 70-71; Abdullah Ekinci, Harran Mitolojisi ve Tarihi, İstanbul 2008, 140-170; Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Ef- sane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006, s.199-214
- ¹⁶ Corci Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, III, 384.
- ¹⁷ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Endelüsî el-Belensî (İbn Cübeyr), Rihletü İbn Cübeyr, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Bağdat, 1356/1937, s. 199; R.A. Kern, "Mescid", MEB İA, VIII, 60.
- ¹⁸ Ali Bakkal, Harran Okulu, İstanbul 2008, s. 21; Abdullah Ekinci, "Müzafferüddin Gökböri...", Türkler Ansiklopedisi c.4 Ed. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Ankara 2002
- ¹⁹ Ramazan Şeşen, "Eyyübiler, DİA, 12, s. 28; (İbn Ebû Usaybia, II, 133, 217-219; Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyübiler Devleti, s. 273- 389).
- ²⁰ Cengiz Tomar, "Suriye", DİA, C.37, s. 556.
- ²¹ Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, s. 84-118; Mehmet Memiş, "Os- manlı Dönemi Urfa Medreseleri", Osmanlı Urfası, C. I, editör, Abdul- lah Ekinci, İstanbul 2017, s. 124-126.
- ²² İsmail Yiğit, "Memlükler" DİA, C.29, s. 96.